

Стех. – К.: Критика, 2005. – 528 с. 3. Куликов И.С. Абсурд вместо логики // Философия и искусство модернизма. - М.: Политиздат, 1974. - С. 110-133. 4. Любенко О. Эксперимент в українській драматургії: феномен Ігоря Костецького // Слово і час. – 2005. - №6. 5. Матвієнко С. Експеримент з мовою. Інтерпретація творів І. Костецького // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – Ч. 145. 6. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999. 7. Павличко С. Ігор Костецький та Езра Паунд // Критика. – 1992. – Ч. 11. 8. Токарев Д. Курс на худшее. Абсурд как категория текста у Даниила Хармса и Сэмюэля Беккета. - М., 2002. - 387 с. 9. Шерех Ю. Стили сучасної української літератури на еміграції // Шерех Ю. Пороги і заporіжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. – Х.: Фоліо, 1998. 10. Юрова І.Ю. Особливості інтерпретації Костецьким теми двійництва // www.bdp.u.org.

*О. Наумовська, канд. філол. н., доц.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

МОТИВИ БЛАЖЕННОГО ЧИ ПЕКЕЛЬНОГО ЦАРСТВА МЕРТВИХ У МІФОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ РІЗНИХ НАРОДІВ СВІТУ

Статтю присвячено оглядові давніх міфологічних вірувань різних народів, пов'язаних із уявленнями про продовження життя після смерті, посмертний суд та розмежування потойбіччя на блаженне та пекельне місце останнього притулку душі, а також розглянуто локуси потойбіччя.

Ключові слова: міфологія, обряд, потойбіччя, посмертний суд, рай, пекло.

Статья посвящена обзору древних мифологических верований разных народов, связанных с представлениями о продолжении жизни после смерти, посмертном суде и расслоении загробного мира на блаженное и адское место последнего пристанища души, а также рассмотрены локусы загробной жизни.

Ключевые слова: мифология, обряд, потусторонний мир, посмертный суд, рай, ад.

The article reviews the ancient mythological beliefs of various peoples related to ideas about the continuation of life after death, posthumous judgment and

separation on a blissful afterlife and hellish place of the last refuge of souls; loci of afterlife and examined also.

Keywords: *mythology, ritual, afterlife, posthumous judgment, heaven, hell.*

Історія народної творчості кожного народу тісно співвідноситься з історією його світоглядних уявлень, релігійних вірувань, творчої свідомості як виміру художніх закономірностей розвитку культури.

Кожен етнос творить свою власну міфологію, котра, з одного боку, постулює його характер, з іншого ж – визначає спосіб розуміння світу. Світогляд та світосприйняття, сукупність вірувань і віровчень, набір культурних, духовних та моральних цінностей певного суспільства, громади, сформували різні релігії, що включають і звичаї, й обряди, етичний кодекс, поведінкові норми та правила життя людей.

Релігії, засновані на магічних ритуальних віруваннях, на думку Мірчі Еліаде та Іона Куліано, становлять собою певну систему, закономірну для кожного етносу, яка має багато спільних рис, породжених як ранньоміфологічними особливостями свідомості, так і певними антропологічними та міграційно-історичними факторами [Мірча Еліаде та Іон Куліано 1997, 9-13].

Поза сумнівом, у світі немає жодного народу чи племені, котрому не притаманна була би віра в потойбіччя, певне божество і посмертне життя. Видатний німецький євангелістський теолог і історик релігії Карл Клемен стверджує, що навіть етнічна спільнота кубу в Південній Суматрі, «нині, після того як інші приклади народів без релігії і віри в потойбічний світ виявились неспроможними, інколи наводяться як єдиний зразок такого народу, – навіть вони все ж мають ідею божества і потойбічного світу» [Карл Клемен 2002, 10]. Щоправда, у віруваннях деяких народів не всі померлі мають змогу продовжити життя у потойбіччі. Так, гнанії в Центральній Австралії вірять, що потойбічне життя дарується тільки чоловікам, а полінезійці держави Тонга на островах Дружби вважають, що після смерті лише знатні люди продовжують життя. Душі вождів і героїв, за уявленнями західних полінезійців, відправляються на захід – до потойбічного царства Пулоту, гірський світ чистих духів, острів, посеред якого росте дерево (дерево світове), листя з котрого перетворюється на різноманітні страви, а неподалік розташоване озеро Вай-ола, купання в якому повертає молодість. В інших частинах Полінезії (переважно на сході) вірять, що ці душі повертаються на легендарну прабатьківщину полінезійців, Гаваїкі, – своєрідний рай, де є багато їжі і жінок. Стежки ведуть до Гаваїкі з усіх сторін світу, але головну цю останню путь показує захід сонця. Навіть вождям і героям нелегко потрапити до Гаваїкі: для цього їм необхідно пройти ряд ініціальних випробувань на «тому світі».

Переважна ж більшість померлих потрапляють до свого роду пекла – По – і згодом гинуть. По в полінезійській міфології – морок, первинний хаос і підземний світ водночас, вмістилище духів померлих, де володарює жорстока Міру (Мілу) [Мелетинський 1990, 439]. Чотири вітри дують дорогами мертвих і доносять душі до потойбіччя, дому мертвих, що загалом знаходиться під водою (землею). Звідти ведуть дві стежки – вниз (По) і вгору (Пулоту, Гаваїкі), якими мандрують до останнього притулку душі померлих після очисних ритуалів. За іншими уявленнями, до Пулоту можна потрапити через По, на дні якої тече ріка, що переносить душі померлої знаті, яка скоро забуває про своє минуле і омолоджується на «тому світі». Пливучи потойбічною рікою, душі не можуть озиратися чи намагатися вийти з води, інакше омолодження не відбудеться. Вночі усі духи можуть повертатися до свого земного житла. Зв'язок між світами підтримується через дерево світове, яким піднімаються і спускаються боги, герої і душі померлих.

Такі дуалістичні уявлення про різноплановість світів потойбіччя, які передували християнським віруванням про рай і пекло, притаманні багатьом міфологічним системам світу. Зокрема, в давньоіндійській міфології володар потойбіччя, Яма, один із хранителів сторін світу, править Півднем, де за краєм землі у п'яті розташовані його маєтності – Питрилока (Світ предків) – похмурі, як дикі джунглі, хоча дерева не дають там тіні, там немає ні води, ні місця для перепочинку, проте добродішні душі знаходять там полегшення. Вони блаженствують під спів хорів гандхарвів і апсар у чудесному золотому палаці Ями, сповненому розкоші й багатств. Шлях до Питрилоки охороняють дві страшні чотириногі собаки Шарбари, а Південь (який в давньоіндійській міфології асоціюється зі смертю загалом) стереже слон Ями — Махападма.

Душі ж тих, хто за життя скоїв страшні злочини, потрапляють до інших володінь Ями – до Расатали, своєрідного пекла, розташованого під сімома підземними світами, де тече вогняна ріка Вайтарані. Прикметно, що в підземному царстві Ями – безліч чистилищ: для кожного гріха передбачене окреме «пекло» й окремі види покарання відповідно [Ерман і Темкін 1982, 71].

Відтак, у давньоіндійській міфології є мотиви посмертного суду. Свідками земних злочинів є Сонце, Місяць, Вітер, Вогонь і Вода – наглядачі Ями. Облік злих і добрих справ смертних веде його секретар Читрагупта. Слуги повелителя Смерті, кінкари (вдягнені в чорне чудовиська з червоним волоссям, гострими вухами і широкими пашами) переносять до царства свого володаря за його наказом душі померлих, і Читрагупта вголос зачитує історію їхніх земних вчинків і помислів, після чого Яма їх зважає і відсилає душі до місця їх останнього притулку. І сьогодні в Індії побутують уявлення, що душа постає перед Ямою через чотири години сорок хвилин після того,

як покине тіло, до цього ж часу тіло покійника не можна піддавати кремації.

Аналогічні уявлення побутують і в герmano-скандинавській міфології, де похмуре підземне царство Хель – Хельхейм – протиставляється небесній Вальхаллі (Вальгаллі). Усі померлі, окрім героїв, прийнятих в ейнхерії, потрапляють до одного з дев'яти світів, світу мертвих, – похмурого туманного Хельхейму, розташованого під корінням ясеня Іггдрасиль в одному з першосвітів, землі льоду, туманів, і льодяних велетнів – Ніфльхеймі. Водночас за горизонтальною проекцією скандинавської просторової моделі це потойбіччя знаходиться на півночі. Біля воріт Хельхейму тече непрохідна ріка Гйолль, міст через яку охороняють велетенська діва Модгуд і собака-чудовисько Гарм. Жодна істота, включаючи богів, не може повернутися з Хельхейму.

Повелителькою цього царства мертвих є Хель, одна з трьох хтонічних чудовиськ (двоє інших – вовк Фенрир і змія Йормунганд), донька бога вогню, мудрості, а також хитрощів і обману Локі й велетки Ангрбоди. За «Молодшою Еддою», вона значно вища за інших велетнів, з однією чорно-синьою, а з іншою – мертвяно-блідою половиною тіла, через що її інколи називають біло-синьою Хель. В інших варіантах Хель вище пояса виглядає як жива жінка, нижня ж частина тіла вкрита плямами і розкладається; ліва частина обличчя червона, а права – чорна, як воронове крило. Її палати мають високі огорожі, міцні решітки і зветься Мокрою мрякою [Мелетинский 1990, 573].

Небесним царством для обраних – Вальхаллою – править сам бог Один. Він відбирає половину воїнів, які загинули в бою, і валькірії переносять їх до небесного палацу. Друга половина загиблих відправляється до чудесного палацу Фолькванг (інше втілення «пристанища») до богині любові, плодючості і війни Фрейї.

Вальхалла (Вальгалла) – величезна зала із 540 дверима, дахом якої слугують позолочені щити, підперті списками. Через кожні двері на клич бога Хейдмалла для останнього бою з чудовиськами і велетнями перед кінцем світу (Рагнарок) вийдуть по 800 воїнів-ейнхеріїв на чолі з Одним. Не кожен загиблий на полі бою воїн може потрапити до Вальхалли, а лише той, котрого прийняли в ейнхерії, – найкращий, який загинув, не випустивши зброї з рук. Ейнхерії щодня вдягають обладунки і сходяться в смертельному герці, а потім воскресають і справляють бенкет за спільним столом. Їжею їм слугує м'ясо вепра Сехримніра, якого вбивають і який воскресає щодня, напоєм – мед, яким доїтьє коза Хейдрун, що жує листя світового дерева Іггдрасиль. Щоночі прекрасні діви дарують ейнхеріям солодкі втіхи.

Перед кінцем світу корабель мерців на чолі з Локі чи велетнем Хрюмом пливе до місця останнього бою, в якому мерці з Хельхейму виступають на боці хтонічних сил, а ейнхерії з Вальхалли – на боці богів.

У давньоєгипетській міфології простежуються певні паралелі з полінезійською, проте якщо в країні мертвих По душі гинуть через певний час, то, за уявленнями давніх єгиптян, після посмертного суду у підземному царстві Осириса серця неправедних пожирає чудовисько, що означає повне припинення існування як в «цьому», так і на «тому» світі.

Міфи про створення людей у давньому Єгипті вирізняються варіативністю. За одними, люди народжуються зі сліз бога сонця Ра. За іншими (найпоширенішими), перших людей виліплює на гончарному крузі бог плодючості, хранитель Нілу Хнум, закладаючи в них людську сутність у нерозривному єднанні «*хат*» («сах» – тіла), душ – «*ка*» (життєвої сили, котра після смерті персоніфікувалася у зображеннях на гробницях) і «*ба*» (власне душі, котра поставала на суді Осириса), «*пен*» (імені) та «*шуйт*» (тіні). Відповідно, лише за умови збереження чотирьох елементів – **ХАТ-БА-КА-ПЕН** – людина може продовжити життя в потойбіччі на очеретяних полях блаженства Сехет Іару (Іалу), задля чого й застосовували муміфікацію (збереження тіла), у разі ж пошкодження мумій поміщали портретні статуї померлих, а також споруджували гробниці (забезпечення житла для душі померлого) і приносили дари і жертви (забезпечення їжею). Духовним двійником людини після смерті виступав *ка*, забезпечуючи вічне життя у загробному світі, а вмістилищем *ка* слугувало тіло покійника (мумія).

За міфологічними текстами давніх єгиптян, мотив муміфікації пов'язаний із Анубісом – богом мертвих, сином Осириса і його сестри Нефтиди. Нефтида народила Осириса таємно від свого чоловіка (і брата водночас) Сета, тому, щоб уникнути Сетової кари, Анубіса виховала дружина Осириса Ісида. За сюжетами міфів про братовбивство Сетом Осириса, Анубіс загорнув тіло великого бога в тканину, просякнуту бальзамом особливого складу, тим самим створивши першу мумію.

Таким чином, Осирис стає володарем потойбіччя і небесним суддею. «Єгиптяни вірили, що кожен померлий, воскресши після смерті, не просто уподібнюється Осирису, а немовби перетворюється на нього. У заупокійних текстах перед іменем померлого ставиться ім'я Осириса – “Осирис ім'ярек”» [Муравьева 2006, 29].

Після смерті душа померлого у супроводі Анубіса відправляється до потойбічного Храму істини, де постає на посмертний суд перед царем загробного світу Осирисом і 42 іншими богами. Цей суд детально описаний у 125 розділі так званої «Книги мертвих» – збірникові єгипетських гімнів, різних текстів і магічних формул, який клали до гробниці, щоб допомогти померлому подолати небезпеки потойбіччя і досягти посмертного блаженства. Серце померлого кладуть на одну чашу терезів, на іншу ж – перо богині справед-

ливості Маат. Померлий виголошує промову на свій захист, звертаючись до Осириса і до 42 богів, кожен із яких «відає» якимось смертним гріхом: «Слава тобі, боже великий, володарю обопільної правди. Я прийшов до тебе, володарю мій. Ти привів мене, щоб споглядати твою красу. Я знаю тебе, я знаю ім'я твоє, я знаю імена 42 богів, які знаходяться із тобою у храмі обопільної правди, які живуть, підстерігаючи злих і харчуючись їхньою кров'ю у день звіту перед лицем Благого. Ось я прийшов до тебе, володарю правди; я приніс правду, я відігнав обман. Я не творив несправедливого щодо людей. Я не робив зла. Не робив того, що для богів мерзенне. Я не вбивав. Не зменшував хлібів у храмах, не зменшував їжі богів, не забирав заупокійних дарів у покійників. Я не зменшував міри зерна, не скорочував мір довжини, не порушував меж полів, не збільшував вагових гир, не підробляв стрілки терезів. Я чистий, я чистий, я чистий, я чистий» [Хрестоматія 1991, 93].

Анубіс і бог мудрості Тот зважують серце, яке стає легшим за пір'їну, якщо людина праведна, говорить правду, або ж важчим за камінь, якщо належить грішнику і ошуканцеві. Виправданого покійника відправляли до Сехет Іару, грішника ж пожирало чудовисько Амаат – лев із головою крокодила.

Прикметно, що, на відміну від, наприклад, слов'ян, єгиптяни не вірили у покровительство померлих живим. Навпаки: саме живі опікувалися мертвими, забезпечуючи їм «життя» у достатку і безтурботності на потойбічних очеретяних полях. Тому стіни гробниць розписували, зображуючи померлого за різними справами, що завдяки магічним текстам повинно було перетворитися у потойбіччі на реальність. А щоб померлому не довелося тяжко «трудитись» у потойбічному житті, до його гробниці клали «ушепти» – статуетки імпровізованих «слуг», над якими промовляли замовляння: «Якщо причислять померлого до тих, хто працює в загробному світі, щоб обходив він береги, насипав поля, перевозив пісок, – «Ось ми!» – скажете ви замість нього. Візьміть собі кирки і мотики ваші, коромисла і відра ваші, подібно до того, як робить це людина для господаря свого» [Муравьева 2006, 26]. Турбота живих над померлими характерна і для культури сучасного Єгипту. Посеред 20-мільйонного Каїру розташувалося «місто мертвих» – саме так самі єгиптяни називають величезне кладовище у центрі своєї столиці, заповнене тисячами усипальниць, у яких живуть бездомні. Причому родичі похованих радо вітають таке заселення усипальниць своїх близьких, оскільки вірять, що в такому разі померлі не почуватимуться самотніми і матимуть постійну турботу про себе. Тому родичі усіяко облаштовують усипальниці під помешкання: проводять туди електроенергію, устатковують телефонами, телевізорами, холодильниками тощо. Таким чином, Єгипет є яскравим прикладом живучості тисячолітніх уявлень про продовження життя після смерті.

Проте не всі народи мали вірування про різні потойбічні світи (блаженства і мук), що, по суті, було предтечею християнських учень про рай і пекло. Зокрема, могутні держави Месопотамії – шумерська і аккадська – за порівняно короткий період свого існування (IV-I тисячоліття до н.е.) виробили спільну шумеро-аккадську міфологію і спільні уявлення про продовження життя після смерті. Шумерам належить одне з найвеличніших досягнень цивілізації – винайдення писемності. Священні тексти в Межіріччі записували на глиняних табличках, які запікали і зберігали у спеціальних бібліотеках (наприклад, відкрита в середині XIX ст. бібліотека царя Ашшурбаніпала, який жив у VII ст. до н.е., нараховувала понад 20 тисяч таких табличок!), що дає нам змогу сьогодні мати широке уявлення про історію, побут, культуру і міфологію великої прадавньої цивілізації. Царство мертвих в уявленнях шумерів – Країна без повернення, якою править донька «батька всіх богів», володаря неба Ана грізна богиня Ерешкігаль зі своїм чоловіком – богом Нергалом, сином бога мудрості Ейя. Прикметно, що володарка світу мертвих (який апіорі протиставляється плодючості) Ерешкігаль є рідною сестрою головного жіночого божества шумерської міфології, богині продуктивних сил природи, плотського кохання, а відтак і спокус та чвар – Іннани, відомої в аккадській міфології під іменем Іштар. Володіння Ерешкігаль – сувора підземна країна, де душі померлих перебувають у постійних стражданнях: їхній хліб є гірким, вода - солоною, одягнені вони «як птахи, одягом крил» [Муравьева 2006, 8]. Шумерські міфи не фіксують уявлень про загробний суд чи посмертне існування залежно від прижиттєвих вчинків, а демонструють яскраво виражений характер релігійних вірувань, скерованих на укріплення міці войовничої держави: полегшення страждань на «тому світі» пророкувалося лише тим, хто загинув у бою, хто мав багато дітей, а також тим, кого поховали з дотриманням усієї обрядовості.

На противагу таким міфологічним уявленням, більшість індіанських народів Месоамерики не лише вірили у продовження життя після смерті у блаженстві чи муках, але й в існування кількох локусів, куди душі потрапляли після смерті, про що свідчать історичні пам'ятки літератури й іспанські хроніки. Цікавою особливістю цих вірувань є те, що майбутній шлях душі залежав (як і в шумерській міфології) не від прижиттєвих вчинків, а від причини смерті людини (що робить ці вірування унікальними). За давніми віруваннями науа, ацтеків та інших месоамериканських індіанців (подібні уявлення з деякими видозмінами мали і майя, котрі перебували під впливом ацтецької культури), такими останніми притулками були *Ilhuicatl tonatiuh*, *Chichiuacuauhco*, *Tlalocan* та *Mictlan*, тісно пов'язані з культом сонця.

Душі воїнів, які загинули в бою або померли на жертвовному камені, потрапляли до *Ilhuicatl tonatiuh* – «будинку Сонця», де у квітучих садах вони влаштовували баталії, радісними криками і ударами в щити зустрічали Сонце на сході, а через чотири роки повертались на землю у вигляді колібрі та інших пташок із яскравим барвистим пір'ям і пили нектар (до слова, колібрі вважається пташкою сонця у народів Месоамерики; ця пташка і змія поєдналися у творенні образу божества Сонця – пернатого змія Кетцалькоатля).

У блаженних садах «будинку сонця» перебували також і ворожі воїни, захоплені в полон і принесені в жертву богам Сонця, адже, віддаючи свої життя, вони немовбито підживлювали «могутнього воїна, котрий воював у небі» [Чернышёв 2007].

Ця свита супроводжує Сонце до зеніту, далі ж за ним прямують жінки, які померли під час пологів, котрих прирівнювали до загинлих у бою воїнів. Такі жінки потрапляли до *Chichihuaucauhco*, «дому маїсу». Ночами вони могли привидами повертатися на землю, що було поганою прикметою.

Ще однією категорією померлих, котрим забезпечувалося блаженне життя у потойбіччі, вважались люди, які потонули, були вбиті ударом блискавки чи померли від хвороб, пов'язаних, за віруваннями месоамериканських індіанців, із водою – водянки і лепри (прокази). Вони відразу потрапляли на небо в *Tlalocan* – до бога дощу Тлалока. *Tlalocan* вважався місцем плодючості, де рясніли плоди на фруктових деревах. На могилу людини, «обраної богом дощу», клали суху гілку, коли ж душа потрапляла до Тлалокану, гілка зеленіла, що означало нове життя померлого.

Більшість же людей після смерті, за давніми уявленнями, потрапляли до похмурого підземного царства мертвих Миктлану (*Mictlán*) – володінь бога Міктлантекутлі та його дружини богині Міктлансіуатль, куди ненадовго заглядало Сонце вночі і де перебували померлі, котрих не покликав до себе жодний інший бог. Це царство мертвих за вертикаллю поділялось на 9 підземних потойбіч. Люди, які померли так званою «земною смертю» (не в бою, не були принесені в жертву, не під час пологів чи не від хвороб), потрапляли на льодяну дорогу підземного світу, пройти яку мали за 4 дні. У кінці її, на дев'ятому колі смерті, їх зустрічав Міктлантекутлі. Проте шлях цей був дуже важким, тому багато хто гинув, так і не діставшись кінця, адже, за міфологічними уявленнями, померлий проходив між двома навислими над ним горами, що могли його розчавити чи придавити обвалами каміння. Потім переживав напад гігантських крокодила і змії, після чого перетинав 8 пустель і піднімався на 8 гірських вершин. Дорогою до царства мертвих льодяний вітер жбурляв у покійника гострі обсидіанові леза і величезні кам'яні брили. Наостанок же необхідно було перепливти широку підземну ріку на спи-

ні маленької собаки *течіві*, яка освітлювала шлях сьйвом рубінових очей. Потрапивши до Мікклантекутлі, нещасний приносив йому дари, які поклали до могили родичі померлого. І лише тоді правитель царства мертвих відводив людині місце в одному із дев'яти потойбіч [Стингл 1984].

Нащадки ацтеків, майя та інших давніх народів Месоамерики і сьогодні зберегли культ пращурів. Одне із найвідоміших свят сучасних Мексики, Гватемали, Гондурасу і Сальвадору – День мертвих, який відзначається щорічно 1 та 2 листопада. За віруваннями, душі померлих у цей період відвідують рідні домівки. Індіанці майя і ацтеки у давнину в цей день приносили дари богині Мікклансітуатль та споруджували стіни із зображенням черепів – *тсомпантлі*. Традиції цього свята передбачають створення вітарів на честь померлого із цукрових черепів, вербену, улюблені страви і напої померлого та відвідування могил із цими подарунками.

Все населення країн у цей день бере участь у святкуванні, люди прикрашають кладовища стрічками і квітами, а дороги від кладовищ до домівок померлих їхні родичі освітлюють безліччо свічок і ліхтариків, щоб предки могли легко віднайти дорогу додому. День мертвих – це день утвердження життя.

Порівняння вірувань різних народів світу, пов'язаних із продовженням життя після смерті, засвідчують характерну спільну рису: міфологічні світоглядні системи різних народів у переважній своїй більшості демонструють локусну парадигму уявлень про вертикальне та горизонтальне місцезнаходження царства мертвих: підземне за вертикаллю – локусу потойбіччя, асоційованого із християнським пеклом, і небесне, острівне тощо (переважно – за горизонталлю) розташування локусів блаженних країн, співвіднесених із християнським раєм.

1. *Клемен Карл*. Жизнь мертвых в религиях человечества. – М., 2002;
  2. Мифологический словарь / Гл. ред. *Мелетинский Е.М.* – М., 1990. – 672 с.;
  3. *Муравьева Т.В.* Мифы античности и средневековой Европы. – М.: Вече, 2006. – 396 с.;
  4. Мифы древней Индии. Литературное изложение *В.Г. Эрмана* и *Э.Н. Темкина*. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Глав. ред. восточ. лит. изд-ва «Наука», 1982. – 270 с.;
  5. *Еліаде М., Куліано І.* Словник релігій, обрядів і вірувань. – М., 1997;
  6. *Стингл М.* Индейцы без томагавков / Под ред. Р.В. Кинжалова. – М.: Прогресс, 1984. – <http://www.bibliotekar.ru/maya/tom/index.htm>;
  7. Хрестоматия по истории Древнего мира / Под ред. *Е.А. Черкасовой*. – М.: Просвещение, 1991. – 272 с.;
- Чернышев А.* Смерть и загробный мир в представлениях месоамериканских индейцев // http://www.tiwy.com/pais/america_latina/mesoamerica/muerte_y_mundo_de_ultratumba.phtml.